

XVHI. YÜZYILDA GERÇEDEDEN YAPILAN TERCÜMELER VE
ES'AD EFENDİ'NİN *FİZİKA TERCÜMESİ* ÜZERİNE
BAZI TESPİTLER

Mahmut Kaya

Giriş :

Hiç şüphesiz fitratta tekâmül esastır. Her canlı kendi hayat vetiresi içinde değişerek gelişir. Bu genel prensip canlılar için olduğu kadar toplumlar için de geçerlidir. İnsan topluluklarının tekâmülünde ve medeniyetlerin kurulup gelişmesinde rol oynayan en önemli faktör doğal çevre, ondan da önemlisi- her ne şekilde olursa olsun- toplumlar arasındaki etkileşimdir. Zira ferd olarak insan kendi kendine yeterli olamadığı gibi toplumlar da kendi kendilerine yeterli değildirler. Her şeyi kendinde arayan kapalı bir toplum ve bütün etkilere kapısını açmasını bilmeyen bir millet yeni birşey yaratamaz. Dolayısıyla tarihte görülen medeniyetlerin büyüklük ve sürekliliği ilim, fikir ve sanat hareketlerine, yapıcı ve yaratıcı etkilere açık olmalarıyla doğru orantılıdır. Bu gerçekten hareketle denebilir ki medeniyetlerin kurulup gelişmesinde, ilim ve tekniğin ilerlemesinde ve toplumlar arasındaki her çeşit etkileşimde en önemli etkenlerden biri tercüme olayıdır. Tarihte görülen büyük fikir ve uyanış hareketlerinin temelinde hep bu gerçek yatmaktadır.

Nitekim antik Yunan ilim ve felsefesinin gelişmesinde Mezopotamya ve Mısır medeniyetlerinin büyük payı vardır. VIII. yüzyılda İslâm dünyasında başlayan ve beşyüz yıl devam eden ilim ve felsefe hareketlerinde Grekçe ve Süryanca'dan yapılan tercüme-lerin ne derece olumlu etkiler yaptığı bugün örnekleriyle ortadadır. Nitekim Abbâsî halifesi Me'mun'un 830 yılında Bağdat'ta kurdu-duğu Beytü'l-hikme ve oradaki altmış dört kişilik mütercim kad-

rosunun verimli çalışmaları¹ dünya ilim ve kültür tarihinde iz bırakan örnek bir hareket olarak anılmaktadır. Nihayet Batı'da rönesansı hazırlayan etkenler arasında, İslâm ilim ve felsefesine ait birçok eserin Latince'ye yapılan tercümelerinin önemli rol oynadığı bugün artık tartışmasız kabul edilmektedir.

Osmanlı tarihinde de zaman zaman benzer teşebbüslerin mevcut olduğunu bilmekteyiz. Mesela bunlardan biri XVIII. yüzyılın ilk yarısında sadriazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın kurdurduğu 25 kişiliktercüme heyeti, diğeri de XIX. asrın ikinci yarısında Padişah Abdülaziz zamanında kurulan tercüme komisyonudur. Abdülaziz zamanındaki komisyon hiçbir çalışma yapamadan dağılmışsa da İbrahim Paşa'nın kurdurduğu heyetin Arapça, Farsça ve Grekçe'den yaptığı tercüme çok verimli olmuştur².

Komisyonlar halinde çalıştığı anlaşılan bu heyetin Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye yaptığı tercüme çok iyi bilindiği halde Grekçe'den Arapça'ya yapılan tercüme üzerinde yeterince durulmamıştır. Bugüne kadar bu alandaki çevirilerin Yanyalı Es'ad Efendi tarafından yapıldığı bilinmekteydi. Fakat bulduğumuz bir arşiv belgesi, Türk kültür tarihinin karanlıkta kalan bu alanını aydınlatmış, Es'ad Efendi'nin bu tercüme tekbaşına yapmadığını, onun maiyyetinde çeviri yapan Hıristiyan azınlıktan bazılarının da bulunduğunu ortaya koymuştur. Aşağıda metnini sunduğumuz belgeden anlaşılacağı gibi o dönemdeki Osmanlı hükümeti, âdetâ IX. yüzyılda halife Me'mun'un Beytü'l-hikme'deki mütercim kadrosuna tanıdığı imtiyazlara denk bir imtiyaz tanımıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Bâb-ı Defteri Cizye Muhasebesi'ndeki bu belgeye göre daha önce Aristoteles'in eserlerinin ve bu eserlere Ioannis Kuttinius'un yaptığı şerhlerin tercüme edilmesinde görev almış olan Karabet Veled-i Spatroti isimli bir zimmiye, aldığı ücretin dışında hayat boyu kendisinin, oğulları ve iki hizmetçisinin

1. Bu mütercimler Grekçe, Süryanca, Farsça, Sanskritçe ve Nabatça olmak üzere beş dilden çeviri yapıyorlardı. İbnü'n-Nedim'in verdiği listeye göre kırk yedi kişi Grekçe ve Süryanca'dan, on yedi kişi Farsça'dan, ikkâsî Sanskritçe'den ve bir kişi de Nabatça'dan Arapça'ya tercüme yapmaktaydı (bk. *el-Fihrist*, s. 340-342).

2. İbrahim Paşa'nın kurdurduğu tercüme heyeti hakkında bilgi için bk., Râşid, *Târîh*, s. 358-361.

her çeşit vergiden muaf tutulduklarına dair berat verilmiştir. Belgeden anlaşıldığına göre, daha önce kendisine verilmiş olan berat-tan bir müddet sonra Karabet Veled-i Spatroti Efendi, cizye memurlarının kendisinden vergi talebinde buldukları iddiasıyla Osmanlı hükümetine baş vurmış, hükümet de İstanbul ve diğer kadınlara hitaben ona 1724 (1136) tarihini taşıyan aşağıdaki beratı vermiş ve bu berat 1741 (1154) yılında tekrar teyit edilmiştir.

BERAT BELGESİ

Istanbul ve-ve-ve- kadınlara hitaben

Karabet Veled-i Spatroti nam zimmi bundan akdem reis-i hü-kema olan Muallim-i evvel Aristo kütübünün ve Şenh-i Kuttinius'un tercümeleri hizmetinde olup, bu makûle hizmette bulunanlara muâfiyeti müş'ir berat verilügelüp, sebkat iden hizmeti mukabelesinde müste'men elçileri tercümanlarının muâfiyeti misillü kendü ve oğulları ve iki nefer hizmetkârları cizyeden muaf iken, cizyedâr kolcılar tarafından mugâyir-i muâf-nâme-i hümâyun cizye talebiyle rencide ve teaddî olunmak üzere haraç muhasebesine kayd ve emr-i gerffim rica idüp bildirdüğü ecilden, hazîne-i âmirem defterlerine nazır olundukta, mesfur Karabet Veled-i Spatroti kendüsi ve oğulları ve iki nefer hizmetkârları, haraç ve avâriz ve kaaaâbiye akçesi ve sâir rüsum ve tekâlif-i örfiyye teklifi ile rencide olunmaya. Ve «kul, câriye istihdâm idermişsin» deyu kimesne haraç ve rüsum talep eylemeye. Ve melbûsat ve mefrûsat ve me'kûlat ve meşrûbatına kimesne dahi eylemeyüp afv olunup ve rüsum-i gümrük ve bac talep olunmaya. Ve evine askerîden konak konmaya. Ve kendü bağından hasıl olan şıradan hamr emînleri ve sairleri olageldüğü üzere fuçı akçesi talep itmeyüp kendüsi ve evladı te tasarrufunda olan cariyeleri haraç ve avârizden ve kassab akçesinden ve resm-i masdariyyeden ve tekâlif-i örfiyyenin cümlesinden muaf ve müsellem olup mezkurdan şırrat da'va ider olur ise Âsitâne-i Saâdet'e havale birle şırrat ve tezvîrat ittirilmeyüp, daima işbu nişan-ı hümayunumun mazmun-ı münifi ile amelolunup, hilâfına rıza ve cevaz gösterilmeye, deyu nişan-ı hümâyun virildüğü derkenar olunup ilâm olundukda imdi muccebince muaf-nâme-i hümâyunun mugayiri cizye mütâlebesiyle teaddî ve rencide ittirilmemek için şurûtiyle müekked

hükm-i fermân-ı âlî sâdır olmağın vech-i meşruh üzere emr-i şerife yazılmak için işbu berat virildi. Sene 1136 fi 23 C.

Önceki beratın üzerine, on yedi yıl sonra 1741 tarihinde bu beratın geçersiz olduğuna dair bir emir bulunmadığı için yenilediğini bildiren şu kayıt düşülmüştür: «Hilâfına emr-i âhar yoğise tecdid ola deyu ferman-ı âlî olmağın tecdid olunmuştur. 1154 fi Ra 15»

Gerçi Osmanlılarda Fatih döneminden itibaren zaman zaman Latince ve Grekçe'den bazı tercümelerin yapıldığı biliniyorsa da özellikle felsefe ve mantık alanında Grekçe'den Arapça'ya ilk tercüme yapan Es'ad Efendi'nin başkanlığını yaptığı komisyon olmalı. Biz bu yazımızda XVIII. yüzyılın en seçkin bilgin ve mütefekkir tipini temsil eden Es'ad Efendi'yi ve onun Aristoteles'in *Fizika* adlı eserinin tercüme ve şerhini tanıtmaya çalışacağız.

Es'ad Efendi'nin Hayatı :

Es'ad Efendi Yahya'da doğmuş, babasının adı Ali, büyük babasınınki Osman'dır. Çoğu Osmanlı âlimi gibi onun da doğum tarihi belli değildir. İlk ve orta öğrenimini Yanya'da yaparken bu sırada Grekçe'yi de öğrenmiş, ayrıca Yanya müftüsü Mehmet Efendi'den Arapça'yı ve yine Yanya müftülerinden İbrahim Efendi'den dinî ilimleri, tahsil etmiştir. Daha sonra yüksek öğrenim yapmak üzere 1687'de İstanbul'a giden Es'ad Efendi, Akşehirli-zâde İbrahim Efendi'nin derslerine devam ederek üstün derece ile icazet almıştır. Bu sırada pozitif ilimlere büyük bir ilgi duymuş, icazet aldıktan sonra Tekirdağ eski müftüsü Mehmed Efendi'den matematik ve astronomi, devrin en ünlü astronomi bilginlerinden olan münecimbaşı Mehmet Efendi'den Öklid geometrisini okuyarak irtifa alma ve usturlup kullanmayı öğrenmişti. Ayrıca İstanbul'da bazı kimselerden Latince dersleri alarak bu dili de çok iyi öğrendiği kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. Doğu kültür ve edebiyatının vazgeçilmez dili olan Farsçayı da Molla Müncil'den okudu³.

Es'ad Efendi'nin keskin bir zekâ, üstün bir b aşarı ve engin bir bilgi potansiyeline sahip olduğunu haber alan şeyhülislâm Said-

3 Es'ad Efendi'nin biyografisi hakkında en eski kaynak, çağdaş ve dostu Tezkire yazarı Sâlim'dir (bk., *Tezkire*, s. 76-80).

zâde Feyzullah Efendi 1691 yılında kendisine mülâzemet usuliyel müderrislik verdi. Nihayet 1699 tarihinde girdiği müderrislik imtihanında hüyük bir başarı göstererek «İbtidâ-i hâriç» rütbesiyle Dârü'l-hadis-i Süleyman Ağa medresesine müderris oldu⁴. Bu tarihten itibaren sürekli bir şekilde terfi ederek 1720'de «Mûsıla-i Süleymaniye» rütbesiyle Eyüp Sultan medresesi müderrishğine tayin olundu. 1721'de Aristoteles'in *Fizika* adlı eserini tercüme etmek üzere bizzat Sadriazam Nevşehirli İbrahim Paşatarafından görevlendirildi. 1275 yılında kendisine Galata kadılığı tevcih olundu. 1727'de matbaanın ilk kuruluşunda musahhîh olarak vazife yapan Es'ad Efendi, 1731 yılında vefat etti.

XVIII. yüzyıl Osmanlı Türkiyesinde âlim ve filozof tipini bütün boyutlarıyla şahsında temsil eden Es'ad Efendi «devrin Fârâbîsi» ve «Muallim-i sâlis» gibi unvanlarla anılmaktaydı. Bilindiği gibi muallim-i evvel Aristoteles, muallim-i sâni ise Fârâbî'dir. Fakat Muallim-i sâlis'in kim olduğu hususu tartışmalara konu olmuş, İranlılar İbn Miskeveyh ve Sadreddin Şîrâzî'ye; Türkler ise Es'ad Efendi'ye bu unvanı layık görmüşlerdir. Üç dilde şâir olan Es'ad Efendi'nin Türkçe, Arapça ve Farsça olarak yazdığı şiirleri vardır⁶.

Eserleri :

Bugün için eserlerinin sayısını tam olarak bilememekteyiz⁶. Çağdışı ve dostu olan *Tezkire* yazarı Sâlim diyor ki : «Kütüb-i ke-

4 Es'ad Efendi'ye gerek mülâzemet verilmesinde, gerekse müderris olarak atanmasında Şeyhulislâm Feyzullah Efendi'nin bilyelik ölçüde desteği olmuştur. Özellikle onun «İsbât-ı vâcib» konusunda yazdığı haşiyel Şeyhulislâm'ın dikkatini çekmişti (bk. *Tezkire*, s. 76-77).

5 Dostu Sâlim Es'ad Efendi'nin Türkçe şiirlerinden örnekler vermekte ve kedisinin yazdığı bir gazele nâzire olmak üzere, o dönemin şâirleri tarafından yüz elli gazel yazıldığını, bunların arasında en çok beğenilenin Es'ad Efendi'ninki olduğunu övgüyle anlatmaktadır. (bk. *a.g.e.*, s. 79). Ayrıca onun şiirlerinin bir divanda toplandığına dair bilgiler de mevcuttur (bk. *Osmanlı Müellifleri*, I/235).

6 Bursalı Mehmet Tahîr Es'ad Efendi'ye ait on eserin isimlerini zikrediyorsa da verdiği bilgilerin çoğu yanlıştır. Şöyle ki: İbn Sinâ'nın ünlü *eş-Şifa*'sının tercümesi olarak bir numara ile verdiği eser, gerçekte Aristoteles'in *Fizika*'sının Arapça'ya tercümesinden ibarettir. Yanlışlıkla kitabın üzerine *Şerhu's-Şifâ* yazılmış olması (bk. Es'ad Efendi Ktp., nr. 1936) bu hataya sebep olmuştur. Ayrıca dört numara ile verdiği *Tercüme-i Kütüb-i Semâviyye* (Se-

sireye tahşiye-i bî nazîri ve risâle-i adîdesi, nice âsâr-ı kalemiyye ve fevâid-i vefîresi vardır⁷.» Tespit edebildiğimiz kadarıyla Es'ad Efendi kelâm ilminin önemli problemlerinden olan isbâtı vacib delilleri üzerine *er-Risâletü'l-lâhûtiyye* adlı bir eser kaleme almıştır⁸. Aynı konuda Celaleddin ed-Devvânî'nin *Risâle fi isbâti'l-vacib*'i başta olmak üzere, diğer kaynaklardan yararlanarak *Haşiye alâ Isbâti'l-vacib* adlı bir eser yazmıştır⁹. Ayrıca Şâhidî'nin manzum luğatına bir şerh yazmış ve metnini Grekçe'ye tercüme etmiştir.

Grekçe'den Arapça'ya çevirdiği eserler ise Porphyrius'un *Isagoge* (İssâgûcî) adlı eseri ile Aristoteles'in *Organon*'unun ilk dört kitabı ve *Fizika*'sıdır.

Es'ad Efendi bu eserlerin çevirisinde İoannis Kuttinius'un yazdığı şerhleri esas almıştır. Bir Osmanlı vatandaşı olan bu şahıs Rumelili olup Karaferye'de doğmuş, Roma'da tahsil gördükten sonra Padua üniversitesinde felsefe hocalığı yapmış ve daha sonra Selanik metropolidi iken 1658'de ölmüştür. Ne varki İoannis Efendi XVII. yüzyılın ortalarına kadar yaşadığı halde yeniçağda peripatetik geleneğin hararetli bir savunucusudur ve yeniçağdaki fizik devriminden âdeta habersizdir. Bu da skolastik düşüncenin, ilim ve felsefedeki yeni gelişmelere uzun süre bigâne kaldığını göstermektedir.

İoannis Efendi, sekiz bölümden oluşan *Fizika*'nın ilk üç bölümünü şerh etmiş, son beş bölümünü de kısmen özet hale getirmiştir. Her ne kadar Es'ad Efendi çeviride bu metni esas almışsa da gerçekte onun çalışmasını sadece bir çeviri saymamak gerekir. Çünkü o, Yunan ve Latin müellif ve şarihleri yanında İbn Rüşd'ün *Fizika* üzerine yazdığı şerhden de istifade ederek yeni bir şerh vü-

---

mânîye olacak) *fi Hikmet-i Tabiiyye* adlı eser ile, sekiz numaralı *Tercüme-i Kütüb-i Semaniye li Hakîm Aristo* isimli eser, Aristoteles'in yukarıda adı geçen eserinin tercümesinden ibarettir. Bunlardan başka Mehmet Tahir'in 112 numara ile zikrettiği *Tercüme-i Matâliu'l-envâr* ile, beş numaralı *Tercüme-i Şerhu'l-envâr* aynı olup, *İssâgûcî*'ye İoannis Kuttinius'un yazdığı şerhin *Tercümetü Şerh'l-enver* adıyla Es'ad Efendi tarafından Arapça'ya yapılan tercümesinden ibarettir (bk. Hamidlye Ktp. nr. 803).

7 Bk., *Tezkire*, s. 78.

8 Bk., Carullah Efendi Ktp., nr. 1139.

9 Bk., Hacı Beğir Ağa Ktp., 390, vr. 68b-116a.

cuda getirdiğini söylemekte adı geçen bu eserin Arapçasını elde edemediği için Latince çevirisinden yararlandığını ilave etmektedir. Ayrıca İbn Rüşd'ün şerhinde gördüğü bazı fazlalıkları attığım, bazı hataları düzelttiğini ve yeni bahisler ekleyerek bu esere *et-Ta'limu's-sâlis* adını verdiğini söylemektedir. Es'ad Efendi «amacım *Fizika*daki zor problemleri çözmek ve gerçeği ortaya çıkarmaktır» dedikten sonra «bu sayede *Fizika* üzerine yazılmış olan birçok eserin, özellikle de Latin mütercim ve sârihlerinin yanlış ve tutarsızlıkları daha iyi anlaşılmalı olacaktır» şeklinde bir iddiaya yer vermekte ve «bu şerhde öyle dakik araştırma ve incelemeler var ki, bunları bizim âlimlerimiz asla duymamıştır» diyerek İslâm âlimlerine târizde bulunmaktadır. 434 varak yani 868 sayfa tutan bu manüskirinin baş tarafında Es'ad Efendi'nin bir önsözü ve beş bölümden oluşan uzunca bir giriş bulunmaktadır. Önsözde hikmetle ilgili âyet ve hadislerle geniş bir şekilde yer verilmekte, İslâm büyüklerinin ve ünlü filozofların konuyla ilgili görüşlerine ve özlü sözlerine dikkat çekilmektedir.

Giriş kısmının birinci bölümünde felsefenin tarifi, ilimlerin sınıflandırılması ve bu tasnifte fiziğin yeri ve önemi vurgulanmaktadır. İkinci bölümde Aristoteles'in hayatı ve eğitimi detaylı bir şekilde anlatılmakta ve bu konuda Plutarkhos, Diogenes Leartius ve Franciskos Patrikyus gibi klasik yazar ve tarihçilere atıflarda bulunmaktadır ki bunların bir kısmı İslâm dünyasında felsefe ve genel kültür tarihi niteliğindeki tabakat müelliflerinin meçhulüdür. Üçüncü bölümde fiziğin bir ilim olup olmadığı hususu tartışılmakta, fiziğin konusu organik ve inorganik varlıktaki değişme ve hareket olduğuna göre, böyle değişken bir alanda bilim için gerekli olan kesinlik nasıl ve hangi yolla elde edilecektir, gibi sorulara cevap aranmakta ve fiziğin teorik bir ilim olduğu ifade edilmektedir. Dördüncü bölümde bu esere *Fizika* adının sonradan verildiği, gerçekte Aristoteles kitabının ilk iki bölümüne «İlkeler Hakkında», sonaltı bölümüne ise «Hareket Hakkında» adını verdiği anlatılmaktadır. Beşinci bölümde ise okuyucuya kolaylık olsun diye *Fizika*'nın bir özeti sunulmaktadır.

Es'ad Efendi bu eserinde, Farabi, İbn Sina ve Nasîreddin Tusî gibi İslâm meşşâî filozoflarına; Albertus Magnus, Scotus Erigena ve Agqinolu Thomas gibi Hıristiyan solastiklerine sık sık gönder-

meler yapmaktadır. Arapça, Grekçe ve Latin'ceye tam hâkim olduğu, zaman zaman Arapça terimlerin Grekçe ve Latince'deki karşılıklarını verdiği, ayrıca okuyucuya kolaylık olsun diye bu terimleri harekelediği dikkat çekmektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Es'ad Efendi Galile ve Koper-nik sistemlerinden habersizdir. Fakat yaptığı açıklamalarda Teleskop ve mikroskoptan söz etmektedir ki böylece o, yeniçağ ilminin iki önemli buluşu olan bu âletlerden İslâm dünyasında sözeden ilk bilginidir.

Sonuç olarak denebilir ki X. yüzyılın sonunda nihayete eren İslâm tercüme faâliyetinden sekizyüz sene sonra felsefe alanında bu kapıyı tekrar aralayan Es'ad Efendi olmuştur. Eğer bu olumlu teşebbüs desteklenerek devam ettirilmiş olsaydı, veya Aristoteles'in *Fizika'sı* yerine yeniçağ fiziğine ait bir metin tercüme edilmiş olsaydı, Batı'yla temasa geçmek için Tanzimata kadar bir asır beklemek gerekmeyecek, dolayısıyla aramızdaki mesâfe farkı bugünkü kadar olmayacaktı.

BİBLİYOGRAFYA

- Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul 1982), s. 150-160.
- Aynî, Mehmet Ali, «Türk Mantıkçıları», *Dârü'l-Fîmân İlahiyyat Fakültesi Mecmuası*, Sene 1928, Sayı 10, s. 49-64.
- İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist* (Dârü'l-meârif, Beyrut), a. 340-342).
- Kaya, Mahmut, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi* (İstanbul 1983), s. 145-146.
- Râşid, *Târih* (İstanbul, 1138), s. 358-361, 471-473.
- Sâlim, *Tezkire-i Sâlim* (İstanbul, 1315), s. 76-79.
- Süreyya, Mehmet, *Sicîl-i Osmanî* (İstanbul, 1308), 1/332.
- Şakâik ve Zeyilleri*, V/27-29.
- Tahir, Bursalı Mehmet, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul, 1333), 1/234-235.
- TOEM*, Sene, 16, Sayı 13(90),50-51.
- Uzunçarsılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara, 1983), IV/2. Kısım, s. 538-539, 609-611.
- , *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara, 1984), s. 237.
- Yanyavî, Es'ad Efendi, *et-Ta'âmü's-sâlis*, Râgıp Paşa Ktp., nr. 680.
- , *Tercümetü Şerhi'l-enver*, Hamidiye Ktp. (Süleymaniye). nr. 803.
- , *Hâşiye alâ İsbâtü'l-vâcib*, H. Beşir Ağa Ktp. (Süleymaniye), nr. 390.
- , *er-Risâletü'l-lâhûtiyye*, Cârullah Efendi Ktp. (Süleymaniye), nr. 1139.